

Отже, аналіз історіографії досліджуваної проблеми засвідчує, що історія України другої половини 1940-х – на початку 1950-х рр. привертає пильну увагу вітчизняних та зарубіжних учених. Однак політико-ідеологічні кампанії в Україні того періоду, їх витоки, хід та наслідки ще не були об'єктом спеціального дослідження, що й зумовило потребу їх критичного осмислення в контексті політичної історії України середини ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). – Т. 6 : 1941–1954. – К. : Політвидав України, 1980. – 524 с.
2. Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1977. – 430 с.
3. Сборник законов Украинской РСР и указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР. 1938–1979 : в 2 т. Т. 1. – 740 с., Т. 2. – 648 с. – Киев : Политиздат Украины, 1980.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – К. : [б. в.], 1989. – 576 с.
5. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 : зб. док. та матеріалів. – К. : Наук. думка, 1980. – 548 с.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939–1953. – Т. 1 / за ред. Ю. Ю. Сливки. – К. : [б. в.], 1995. – 747 с.
7. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : зб. док. і матеріалів : у 2-х ч. – К. : [б. в.], 1996. – Ч. I. – 146 с. ; ч. II. – 247 с.
8. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 557 с.
9. Україна у ХХ столітті : зб. док. і матеріалів. – К. : Вища шк., 2000. – 350 с.
10. Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади. – Львів : Просвіта, 1993. Кн. 1. – 797 с. ; кн. 2. – 1997. – 786 с.
11. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / упоряд. В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.
12. Українська суспільно-політична думка у ХХ ст. : док. і матеріали. – Т. III. – К. : Сучасність, 1983. – 443 с.
13. Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно сюжетів (червень 1945–1955). – К. : [б. в.], 2002. – 565 с.
14. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінський репресій. – К. : [б. в.], 1991. – 486 с.
15. «Літературний фронт». Історія політичної цензури 1932–1946 гг. : зб. док. – М. : [б. и.], 1994.
16. Власть и художественная интеллигенция : Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – М. : [б. и.], 1999.
17. История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – М. : РОССПЭН, 1997. – 672 с.
18. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / О. Довженко. – К. : [б. в.], 1990. – 575 с. ; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів : [б. в.], 2001. – 960 с. ; Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника / Л. М. Каганович. – М. : [б. и.], 1996 ; Мемуары М. С. Хрущева // Вопр. истории. – 1991. – № 1, 11 ; Нечиталюк М. «Честь праці!» : Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях / М. Нечиталюк. – Львів : [б. в.], 2000. – 424 с. ; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Ю. Сливки : зб. наук. пр. Вип. 7. – Львів : [б. в.], 2000. – 960 с.

Aneta Boldyrew

Sytuacja dziecka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej w historiografii z zakresu historii wychowania

Болдирєв Анета. Становище дітей у Польщі під час Другої світової війни в галузі історії освіти. В історіографії освіти основним питанням є становище дітей під час окупації 1939–1945 рр. та організації й функціонування освіти. Умови існування дітей і вплив реальності на їх спілкування, психіку і фізичний розвиток докладно не обговорювалися. Розглядається теза про необхідність дослідження травми воєнного часу, як наслідок війни.

Ключові слова: становище дітей у 1939–1945 рр., таємниці освіти, «діти війни».

Болдырев Анета. Положение детей в Польше во время Второй мировой войны в области истории образования. В историографии образования основным вопросом является положение детей во время оккупации 1939–1945 гг., а также организации и функционирования образования. Условия существования детей и влияние реальности на их общения, психику и физическое развитие подробно не обсуждались. Рассматривается тезис о необходимости исследования травмы военного времени, как следствие войны.

Ключевые слова: положение детей в 1939–1945 гг., тайны образования, «дети войны».

Boldyrev Aneta. Situation of Child on Polish Earths in the II World War-Time in Khistoriografii from an Area History of Education. In historiography of history of education the main issue of interest was the situation of children during occupation of 1939–1945 and the question of organizing and functioning of education. The conditions of every day existence of children and the influence of occupation reality on their socializing, their psyche and physical development were not discussed in detail. It is worth creating the theses about the need of the research of the war time trauma as the implication of war.

Key words: a situation of a child 1939–1945, secret education, «war children».

Tragizm II wojny światowej od lat jest przedmiotem zainteresowania historyków, rozpatrujących różne aspekty tego szczególnie dramatycznego okresu w dziejach, a będąca wynikiem ich pracy wiedza pełni szczególną funkcję społeczną i egzystencjalną. Znaczenie problemów militarnych, politycznych, gospodarczych, społecznych, demograficznych, kulturowych sprzyjało podejmowaniu interdyscyplinarnych i transdyscyplinarnych badań naukowych, poszukiwaniu nowych źródeł i nowych rozwiązań metodologicznych. Literatura przedmiotu jest obszerna, a mimo tego nietrudno wskazać obszary, które – jak się wydaje – pozostały na marginesie głównego nurtu badań. Jednym z takich problemów jest kwestia dzieciństwa zdeterminowanego przez wojnę i jej konsekwencje. Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na to, jakie zagadnienia związane z sytuacją dziecka były przedmiotem zainteresowania polskiej historiografii z zakresu historii wychowania. Równie istotna – by nie powiedzieć ważniejsza – jest analiza problemów nieobecnych. Przedmiotem rozważań będzie zatem także kwestia tego, jakie zagadnienia związane z dzieckiem i dzieciństwem w okresie II wojny, istotne z punktu widzenia współczesnych koncepcji metodologicznych, nie były przedmiotem głębszej analizy przedstawicieli historii wychowania. Z uwagi na znaczenie i obszerność tematu w niniejszym artykule nie poddano natomiast analizie prac *stricte* historycznych, problem ten bowiem wymaga odrębnych badań i godny jest osobnego studium.

W latach 60, 70 i 80 powstało szereg prac o charakterze monograficznym, poświęconych problemowi wychowania dzieci i młodzieży w okresie okupacji. Zdecydowana większość dotyczyła problemu polityki oświatowej władz okupacyjnych i tajnego szkolnictwa [1–6]. W literaturze przedmiotu autorzy koncentrowali się przede wszystkim na sytuacji oświaty na ziemiach okupowanych przez III Rzeszę, dopiero w pracach opublikowanych po 1989 r. poruszano problemy oświaty na obszarach zajętych przez ZSRR. W opracowaniach o charakterze podręcznikowym, mających na celu syntetyczne przedstawienie historii wychowania i oświaty w XX w. problemowi edukacji w latach 1939–1945 również poświęcano wiele uwagi, nie zawsze jednak uwzględniając najnowszy stan badań. Stąd w niektórych podręcznikach nie wspomniano o położeniu polskiego szkolnictwa na terenach pod okupacją sowiecką [7, 203–204].

Przedmiotem analizy większości autorów akademickich opracowań podręcznikowych, a więc trafiających do najszerszego grona czytelników, była sytuacja polskich szkół i placówek wychowawczych i prawne regulacje władz okupacyjnych. Omawiając sytuację na ziemiach włączonych do Rzeszy pisano o likwidacji wszelkich przejawów polskości – organizacji społecznych, szkół, instytucji, nazw ulic, napisów. Wprowadzenie jako urzędowego języka niemieckiego i utworzenie niemieckich szkół miało na celu wynarodowienie ludności polskiej, którą poddano także akcjom wysiedleńczym [8, 207–208]. Na terenie Generalnego Gubernatorstwa zamknięto uczelnie wyższe, szkoły średnie i zakłady kształcenia nauczycieli, pozwalając tylko na istnienie szkolnictwa powszechnego. Edukację i wychowanie dzieci ograniczono jednak, zakazując nauczania historii, literatury polskiej, geografii, wiedzy o współczesnej Polsce. Nakazano dzieciom i nauczycielom oddanie podręczników, map, lektur, portretów, emblematów. Zezwolono na działanie szkół i kursów zawodowych, usuwając zarazem z programu nauczania przedmioty ogólnokształcące, do minimum ograniczając wiedzę teoretyczną i nakreślając skrajnie praktyczny program kształcenia [9, 294–295]. W najnowszych pracach z historii wychowania podkreśla się także fatalne konsekwencje indoktrynacji

polityczno-ideologicznej na obszarze zajęтым przez ZSRR¹. Autorzy zwracają uwagę na próbę wywołania i pogłębiania konfliktów narodowościowych; oświata stała się jednym z obszarów, służących władzom sowieckim do antagonizowania relacji między Polakami, Ukraińcami i Białorusinami. Niszczono polską kulturę i oświatę, wprowadzano nowe przedmioty i treści nauczania, podporządkowane celom ideologicznym [8, 209–210; 10, 205–208].

Wiele miejsca w badaniach historyczno-oświatowych poświęcono postawie polskich nauczycieli i represjom władz wobec środowiska nauczycielskiego. Władze hitlerowskie mając świadomość patriotycznego oddziaływania szkoły na uczniów od początku okupacji zwracały uwagę na konieczność nadzoru nauczycieli. W memoriale pt. «Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowo-politycznego punktu widzenia», wydanym 25 listopada 1939 r. przez dr. Erharda Wetzla i dr. Gerharda Hechta pisano: «Ponieważ polski nauczyciel, a po części jeszcze bardziej polska nauczycielka są wybitnymi krzewicielami polskiego szowinizmu, z czym politycznie należy się bardzo liczyć, więc nie będzie ich można pozostawić w służbie szkolnej. [...] Polskie nauczycielki należy od razu bezwzględnie wyłączyć z nauczania, ponieważ posiadają nierównie większy wpływ na polityczne wychowanie dziecka niż nauczyciele» [11, 221]. Wiele pisano o stratach wśród pracowników oświaty, aresztowaniach i deportacjach, działania hitlerowskie i radzieckie wymierzone w grono nauczycielskie uznając za jeden z przejawów eksterminacji polskich elit społecznych.

W literaturze zwraca się uwagę, że w warunkach okupacyjnych przestały także funkcjonować różnego rodzaju placówki oświatowe, w tym np. ośrodki resocjalizacyjne dla nieletnich [12, 222]. Pozbawiało to fachowej opieki znaczącą grupę młodzieży, pogłębiając trudności wychowawcze. Podobnie wyglądał stan opieki pedagogicznej nad małymi dziećmi. W. Bobrowska-Nowak zwróciła uwagę na fatalną sytuację wychowania przedszkolnego, powołując się na relację Zofii Żukiewiczowej, dotyczącej przedszkoli w Warszawie. Bombardowania we wrześniu 1939 r. zniszczyły wiele budynków, a te, które pozostały, nie mogły być normalnie wykorzystywane z racji nieustannego zagrożenia zbombardowaniem i spalaniem; sale przedszkolne urządzano w suterenach. W warunkach okupacyjnych większość warszawskich przedszkoli została zlikwidowana; funkcjonować mogła część, w tym placówki prowadzone przez siostry zakonne i placówki prywatne, a także ogniska dla małych dzieci, nadzorowane przez Radę Główną Opiekuńczą [13, 555–558; 14, 325–328]. Dzieciom zapewniano w miarę możliwości opiekę, prowadzono działania wychowawcze, dożywianie, wspierano rodziców. Mimo skrajnie trudnych warunków działalność przedszkoli tworzyła namiastkę «normalności», podopiecznym dając przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa. Niestety, opieką objętych była tylko niewielka część dzieci w wieku przedszkolnym.

Wiele uwagi w ostatnich dekadach w badaniach historyczno-pedagogicznych poświęca się kwestii opieki nad dziećmi osieroconymi i opuszczonymi, koncentrując się głównie na organizacji opieki nad dziećmi już w sytuacji zaprzestania działań wojennych. Uczeni odtwarzają proces budowania przez państwo systemu opiekuńczo-wychowawczego. Liczba dzieci znajdujących się w skrajnie trudnej sytuacji życiowej była tak duża, że opieka nad nimi przekraczała możliwości istniejących w czasie wojny zakładów (prowadzonych przez organizacje kościelne). Podkreśla się dążenie władz do centralizacji systemu opiekuńczego nad dziećmi i indoktrynację w wychowaniu, przy niedostatecznej dbałości o potrzeby dzieci, mających za sobą dramatyczne przeżycia [15, 149–199; 16, 201–252]. Zachowane źródła instytucjonalne nie przekazują wiedzy na temat ewentualnych zaniedbań wychowanków ze strony opiekunów i wychowawców czy wzajemnej przemocy wśród podopiecznych.

Jednym z najważniejszych na kartach opracowań zagadnień związanych z polską oświatą w okresie okupacji była organizacja tajnego nauczania. Podkreślano, że od początku okupacji środowisko nauczycielskie podjęło działania, mające na celu zorganizowanie tajnego nauczania w dwóch podstawowych formach – przekazywania zakazanych treści w trakcie oficjalnych lekcji w jawnie działających szkołach bądź organizowania tajnych kompletów w prywatnych domach dzieci lub nauczycieli. Pod względem

¹ W pracach wydawanych przed 1989 r. autorzy relacjonując sytuację szkolnictwa na obszarach od września 1939 r. znajdujących się pod okupacją Związku Radzieckiego nie pisali o tym okresie, prezentując sytuację prawną polskiej oświaty i działania konspiracyjne polskiego środowiska nauczycielskiego dopiero od czerwca 1941 r., to jest od momentu zajęcia tych ziem przez wojska hitlerowskie, po ich ataku na ZSRR.

organizacyjnym podziemne szkolnictwo było podporządkowane Departamentowi Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj. Organizacją tajnego nauczania, szczególnie na poziomie szkół powszechnych, zajęł się także Związek Nauczycielska Polskiego, który przybrał na początku okupacji nazwę Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) [10, 297–298].

Podjmując problem tajnego nauczania wielu badaczy koncentrowało się na kwestiach związanych z warunkami nauczania, sytuacją nauczycieli, wykorzystywanymi pomocami naukowymi. W badaniach monograficznych próbowano odtworzyć w miarę możliwości realia konspiracji oświatowej. Sporządzano wykazy osób, zaangażowanych w podziemny ruch nauczycielski, zestawienia miejscowości, w których prowadzono tajne nauczania. Wykorzystywano materiały Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, różnego rodzaju materiały archiwalne (przechowywane m.in. w archiwach państwowych i Żydowskim Instytucie Historycznym), prowadzono liczne badania terenowe, w tym za pomocą ankiet i wywiadów z nauczycielami, zaangażowanymi w czasie okupacji w tajne nauczanie. Wiele artykułów na ten temat publikowano w periodykach, poświęconych historii wychowania i oświaty, m.in. na łamach wydawanego przez Związek Nauczycielstwa Polskiego «Przeglądu Historyczno-Oświatowego», zwłaszcza w latach 60 i 70 XX w. [17–24]. W rezultacie zgromadzono pokaźne materiały na temat metod i form pracy oświatowej, zasad organizacji i finansowania tajnego nauczania, jego treści, a przede wszystkim zaangażowania nauczycieli, ich motywacji, poglądów, a często dramatycznych losów. Podkreślano spontaniczność nauczycieli w podejmowaniu tajnego nauczania, prowadzonego nawet bez udziału władz koordynujących. «*Poczucie obowiązku nauczycielskiego, miłość do dziecka i umiłowanie zawodu, jak i przekonanie, że Niemcy nie zostaną tu na zawsze, a dzieci muszą być uczone we własnym języku, a wreszcie chęć, aby dzieci nie traciły lat nauki w okresie wojny, aby nie cierpiały przez wojnę* stanowią proste i bezpośrednie motywy, które leżały u podstaw masowego organizowania tajnego nauczania» [24, 78]. Zwracano uwagę na znaczenie tajnego nauczania dla ochrony polskiej kultury i nauki. Ekspozowanie tych wątków, jak najbardziej uzasadnionych z merytorycznego i etycznego punktu widzenia prowadziło jednakże do dość marginalnego potraktowania sytuacji samych uczniów. Przekazy źródłowe zazwyczaj w większym stopniu koncentrowały się na sytuacji osób zaangażowanych w konspiracyjne nauczanie, a dramatyczny los wielu nauczycieli i wychowawców narzucał przez wiele dekad ekspozowanie tego kierunku badań. W tych warunkach sytuacja dzieci stawała się niejako tłem rekonstruowanych wydarzeń.

Część autorów podkreślała, iż tajna szkoła stawała się na równi z rodzinnym domem miejscem wychowania patriotycznego, kształtowania właściwych postaw, zapobiegania demoralizacji młodego pokolenia. Dodatkowe lekcje uzupełniały minimalistyczny program nauczania dozwolonego przez władze okupacyjne, który zapewniał tylko bardzo niski kapitał ogólnej kultury. «Istotne znaczenie konspiracyjnej szkoły polega również na tym, że potrafiła ona skupić i wskazać właściwą drogę dziesiątkom tysięcy dzieci i młodzieży. W warunkach okupacyjnych było to zadanie niezwykle ważne, ponieważ młodzież miejska mogła łatwiej ulegać nałogowi pijaństwa i równie niebezpiecznej propagandzie wroga. Tajne komplety były doskonałą odtrutką na propagandę faszystowską» [11, 276]. W jednym z podręczników zwracano uwagę, iż jednym z powodów sukcesów tajnego nauczania była odpowiedzialna postawa młodzieży, świadomej zagrożenia. Prócz dodatkowej wiedzy uczniowie wynosili z uczestnictwa w tajnym nauczaniu poczucie odpowiedzialności za siebie i innych, uczyli się samodzielności, budowania relacji opartych na wzajemnych zaufaniu [9, 214].

Wydaje się jednak, że w historiografii z zakresu historii wychowania zbyt mało uwagi poświęca się sytuacji samych dzieci w realiach wojennych. Fatalne warunki życia, coraz gorsza sytuacja materialna, niepewność jutra, niedożywienie miały zasadniczy wpływ nie tylko na kondycję dorosłych. W równie dużym, a w wielu wypadkach w większym stopniu realia życia pod okupacją determinowały postawy dzieci i młodzieży, często pozbawionych wsparcia dorosłych i elementarnego poczucia bezpieczeństwa. Niszczący wpływ okupacyjnej rzeczywistości warunkował życie dzieci i ich rozwój emocjonalny, intelektualny, moralny, fizyczny. Trauma wojennego dzieciństwa, zaburzony przebieg socjalizacji, opłakana kondycja zdrowotna młodego pokolenia jest nie zawsze dostatecznie dostrzeżoną implikacją wojny, mającą przecież znaczenie nie tylko dla indywidualnych losów jednostki, ale wpływającą na budowanie relacji społecznych w okresie powojennym.

W niewielkim stopniu przedmiotem zainteresowania autorów opracowań o charakterze historyczno-pedagogicznym był problem wynaradawiania dzieci na terenach będących obszarem działań wojennych,

złożony problem dotyczący dzieci różnych narodowości. Na polskich terenach zjawisko to również dotyczyło różnych grup narodowych. W badaniach historyków najlepiej rozpoznany został problem germanizacji polskich dzieci. Zaraz po ustaniu działań wojennych rozpoczęto zbieranie dokumentów i fotografii, które umożliwiły oszacowanie skali problemu, a także wystąpienie przez polskie władze o zwrot dzieci wywiezionych do Niemiec. Zdecydowana większość dokumentów została jednak zniszczona. Wiadomo, że akcja germanizacji polskich dzieci objęła swym zasięgiem kilkadziesiąt tysięcy małoletnich z terenu Kraju Warty i Generalnego Gubernatorstwa. Sieroty i odbierane rodzicom dzieci przechodziły wstępne badania rasowe; i tak np. w Łodzi istniał odrębny dla dzieci tzw. obóz rasowy, utworzony w gmachu klasztoru na ulicy Spornej [25, 77–82; 26, 149]. Te dzieci, które spełniały nazistowskie kryteria rasowe, były przewożone do Niemiec, do rodzin zastępczych, domów wychowawczych, placówek Hitlerjugend i Bund Deutscher Mädel. W ostatnim czasie problemowi zniemczania polskich dzieci poświęcona została wystawa, zorganizowana przez Instytut Pamięi Narodowej pt. «Germanizacja dzieci polskich w okresie drugiej wojny światowej», w której przedstawiono politykę wysiedleńczą i działania wynaradawiające na obszarach zajętych przez okupanta, m.in. akcje wysiedleńcze na Zamojszczyźnie. Ukazano indywidualne losy polskich dzieci, poddanych procesowi germanizacji. Sytuacja małoletnich poddawanych świadomemu, metodycznemu działaniu, mającemu na celu całkowite zerwanie więzi z rodzimym środowiskiem, narodową kulturą, tradycją, językiem wydaje się niedostatecznie rozpoznana właśnie z punktu widzenia zaburzonego procesu socjalizacyjnego. Stawia to pytanie o konsekwencje brutalnego zerwania więzi rodzinnych i społecznych, nie tylko w przypadku polskich dzieci poddanych demagogii hitlerowskiej, ale w ogóle wszystkich dzieci (także np. ukraińskich, litewskich, żydowskich), wyrwanych z rodzimego środowiska, umieszczanych w placówkach, których celem, prócz działań opiekuńczych, było poddanie dziecka pełnej indoktrynacji.

W niewielkim stopniu zainteresowaniem historyków wychowania cieszyły się także realia życia codziennego dzieci, zarówno kwestie związane z warunkami nauki, dostępem do dóbr kultury, rozrywek, sposobem spędzania czasu wolnego, jak i problemu pracy zarobkowej dzieci, do której zmuszonych było wielu małoletnich ze wszystkich środowisk społecznych. W opracowaniach z tego zakresu nie pojawiają się kwestie warunków higienicznych czy zdrowotności, wpływających przecież także na potencjał intelektualny. W niewielkim stopniu podejmowany jest problem przyspieszonego w wielu wypadkach dorastania dzieci i młodzieży i jego konsekwencji w powojennym okresie – przemian w relacjach wewnątrzrodzinnych, kontaktach rówieśniczych, ale także aktywności społecznej czy podatności na różne ideologie. Postulować by należało podjęcie badań nad tego rodzaju zagadnieniami, zwłaszcza, że wieloraki zebrany materiał pozwala na odtworzenie wielu aspektów «wojennego dzieciństwa». Interesującą próbę stanowić może ekspozycja w Muzeum Powstania Warszawskiego (obejmująca także zabawki) czy wystawa pt. «Moje pogodne dzieciństwo skończyło się 1 września 1939 r.», zorganizowana w Muzeum Zabawek i Zabawy w Kielcach (ekspozycja czynna w dniach 7 października 2011 – 29 kwietnia 2012). Mimo pewnego rodzaju uproszczenia sugerowanego przez tytuł wystawy (zastosowanie prostej dychotomii, deformującej rekonstruowaną przeszłość i zamykającą ją w prostych podziałach – spokojne, sielankowe, pomyślne dzieciństwo i bezpieczny, dobry świat przed wojną przeciwstawione grozie, chaosowi, zniszczeniu wojny) jest ona interesującą propozycją spojrzenia na świat dziecka. Ekspozycja obejmuje zabawki wykonane przez więźniów obozów koncentracyjnych (m. in. w Auschwitz), zabawki odebrane dzieciom w obozach (m.in. w Majdanku), zabawki z Kazachstanu [27]. Każdy z przedmiotów należących do «dzieci wojny» jest niezwykle i przejmującą pamiątką z czasów okupacji, wywołującą emocje u zwiedzających, podobnie jak ekspozycje w Muzeum Powstania Warszawskiego¹.

Dziejowe doświadczenie «wojennego dzieciństwa», będące przedmiotem zainteresowania historyków w całej Europie warto także w szerszym aspekcie uczynić obiektem szczegółowych analiz w zakresie historii wychowania. Wymaga to niewątpliwie interdyscyplinarnej refleksji o przeszłości i oparcia się na tzw. społecznej koncepcji historii wychowania, zakładającej analizę dziejów wychowania i szkolnictwa jako

¹ Warto także przypomnieć grę planszową dla dzieci i dorosłych, która powstała w 1943 r. pt. «Hodowla zwierzątek». Jej twórcą był matematyk, prof. Karol Borsuk, który opracował grę, by w okupacyjnej rzeczywistości zapewnić rozrywkę dla dzieci przyjaciół, a także, dzięki sprzedaży cieszącej się w coraz szerszych kręgach gry, wspomóc rodzinny budżet. Gra została wznowiona w 1997 pod nazwą «Super farmer» przez firmę Granna i cieszy się wielką popularnością dzieci i uznaniem specjalistów.

kategorii społecznych i badania ich łącznie ze zjawiskami życia zbiorowego ludzi [28, 15–23]. Według tej koncepcji wychowanie jest faktem i zjawiskiem społecznym, czynnikiem zarazem kolektywnej jak i indywidualnej egzystencji człowieka, a istotnym celem badań, uwzględniających aspekty i uwarunkowania kulturowe i cywilizacyjne, jest wyjaśnienie przebiegu procesów przekazywania norm i wartości, będących najważniejszym wyznacznikiem bytu człowieka. Społeczna koncepcja historii wychowania odwołuje się m. in. do założeń postmodernizmu, współczesnego nurtu wyznaczającego nowe obszary badań nad przeszłością, a w tym m.in. przełamanie podziału na problemy «historyczne» i «niehistoryczne», głównonurtowe i marginalne. Kontynuując wskazany już przez szkołę *Annales* nurt badań nad życiem codziennym historycy odwołujący się do postmodernistycznego paradygmatu postulują rozszerzenie zainteresowań badawczych nad dziejami życia prywatnego, mentalności, osobistych przeżyć, emocji. Zwraca się uwagę, by podmiotem uczynić nie tylko zjawiska masowe, ale także – czy przede wszystkim – doświadczenia jednostki.

Wyznaczona przez historiografię postmodernistyczną optyka badań prowadzi do podmiotowego traktowania zapisów zmiennych i ulotnych wrażeń, subiektywnych spostrzeżeń. Tego rodzaju badania wymagają reorientacji epistemologicznej i sięgnięcia po nowe kategorie źródeł, np. źródła wywołane czy audiowizualne. Mimo zastrzeżeń co do wykorzystania *oral history* w warsztacie historyka, w badaniach nad drugą wojną światową, jak pisze A. Paczkowski, historyk «ma nawet obowiązek dotarcia do nich (badań opartych na *oral history*. – A. B.) i uwzględnienia zarówno w warstwie faktograficznej, jak i interpretacyjnej i kontekstualnej» [29, 166]. Toteż wydaje się, że analiza zapisów wywiadów z osobami wspominającymi swe dzieciństwo w czasie wojny, jest jednym z wielu niezbędnych kroków w historyczno-pedagogicznych badaniach nad sytuacją «dzieci wojny». Wydaje się, że jednym z powodów eksponowania wątków związanych z dziećmi w kontekście działań oświatowych, przy marginalizacji sytuacji rodziny, warunków socjalizacji dziecka, wartości i norm, przekazywanych młodemu pokoleniu jest oparcie prac z zakresu historii wychowania na określonym zasobie źródeł, przy pominięciu źródeł, wytworzonych choćby w oparciu o *oral history*. Analiza relacji uczestników wydarzeń, z perspektywy krótszego czy dłuższego czasu opisującego swe doświadczenia wojny – wypędzenia, przesiedleń, osierocenia, głodu, chorób, prześladowań, śmierci, strachu, bezdomności, choć pozwalają nie tyle na wierne zrekonstruowanie sytuacji dziecka w czasie wojny, co zbadanie, jak wydarzenia te zostały zapamiętane, daje szansę na wyznaczenie nowej płaszczyzny badawczej, jak się wydaje, niesłuchanie cennej, także z uwagi na miejsce badań historycznych w życiu społecznym [30].

Tragiczne doświadczenia dzieciństwa przeżywanego w warunkach wojny, indywidualne i pokoleniowe konsekwencje traumy zmuszają do pogłębionej refleksji badawczej. W obliczu problemów największej wagi – eksterminacji ludności, przesiedleń, zniszczeń gospodarczych, zmian politycznych problem socjalizacji młodego pokolenia nie zawsze był dostrzeżony. Zadaniem współczesnych historyków powinno być podkreślenie tragizmu dzieci, w szczególnym stopniu ofiar wojny, które zazwyczaj nie miały możliwości wyrażenia swoich doświadczeń. Wydaje się też, że należy zwrócić uwagę na groźbę uwznioślenia (obecnego przecież w wielu badaniach historycznych, zwłaszcza podejmujących tak dramatyczne zagadnienia) badanego problemu, apologizowania postaw dzieci i młodzieży, mitologizacji poprzez eksponowanie wątków heroistycznych, bohaterkich i altruistycznych lub martyrologicznych. Obawa demitologizacji może wpłynąć na selekcję i redukcję przekazów nie wpisujących się w przyjęty wzorzec. Nostalgiczna idealizacja może przesłonić fakt, iż każde dziecko było ofiarą – także to, które zmuszane do przedwczesnej niezależności, walki o byt przyjęło postawę cynizmu i cwaniactwa, ulegając demoralizacji. Badanie w takim kontekście przeszłości może pomóc ukształtować bardziej refleksyjny społeczny stosunek do wydarzeń II wojny światowej, ale także lepiej zrozumieć przemiany zachodzące w życiu społecznym w powojennych dekadach, relacje między społeczeństwem a władzą, transpozycje mentalnościowe. Pozwalając sobie na sformułowanie tych kilku preliminarnych uwag o postulatycznym charakterze, mając świadomość subiektywności swych spostrzeżeń, pragnę zwrócić uwagę na znaczenie badań nad problemem dziecka i dzieciństwa w czasie II wojny światowej, kwestii niesłuchanie istotnej nie tylko z perspektywy historii i historii wychowania, ale także socjologii, pedagogiki, psychologii, demografii etc.

Wykaz wykorzystanych źródeł i literatury

1. Wycech C. Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944 / C. Wycech. – Warszawa, 1964.
2. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945 / J. Krasuski. – Warszawa, 1977.

3. Massalski A. Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939–1945 / A. Massalski. – Warszawa, 1975.
4. Walczak M. Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939–1945 / M. Walczak. – Warszawa, 1972.
5. Jałmużna T. Tajne nauczanie na Ziemi Łódzkiej 1939–1945 / T. Jałmużna. – Warszawa, 1977.
6. Draus J. Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 / J. Draus, R. Terlecki. – Wrocław, 1984.
7. Bartnicka K. Zarys historii wychowania / K. Bartnicka, I. Szybiak. – Warszawa, 2001.
8. Krasuski J. Jawne i tajne szkolnictwo w okresie okupacji / J. Krasuski // Historia wychowania. Skrypt dla studentów pedagogiki / red. D. Drynda. – Warszawa, 2006.
9. Draus J. Historia wychowania. Wiek XIX i XX / J. Draus, R. Terlecki. – Kraków, 2010.
10. Możdżeń S. Historia wychowania 1918–1945 / S. Możdżeń. – Kielce, 2000.
11. Historia wychowania. Wiek XX / red. J. Miąso. – Warszawa, 1980.
12. Kalinowski M. Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich / M. Kalinowski, J. Pełka. – Warszawa, 2003.
13. Bobrowska-Nowak W. Historia wychowania przedszkolnego / W. Bobrowska-Nowak. – Warszawa, 1978.
14. Walka o oświatę, naukę i kulturę w latach okupacji 1939–1944 : materiały z terenu m. st. Warszawy i woj. warszawskiego / oprac. S. Dobraniecki, W. Pokora. – Warszawa, 1967.
15. Kołakowski A. Rozwój systemu opieki całkowitej nad dzieckiem w województwie gdańskim w latach 1945–1956 / A. Kołakowski // Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku / red. S. Walasek. – Kraków, 2008.
16. Zieja E. Organizacja opieki nad dzieckiem osieroconym na Dolnym Śląsku w latach 1945–2000 / E. Zieja // Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku / red. S. Walasek. – Kraków, 2008.
17. Wycech C. Z działalności tajnej organizacji nauczycielskiej. Wspomnienia i przyczynki do historii tajnej oświaty / C. Wycech // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1961. – № 3.
18. Wycech C. Z dziejów tajnej organizacji oświatowo-kulturalnej (Departament Oświaty i Kultury) / C. Wycech // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1962. – № 3.
19. Polkowski W. Nauczyciele i młodzież pow. węgrowskiego w latach II wojny światowej / W. Polkowski // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1962. – № 3.
20. Bochnak A. Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnowskim w latach 1939–1945 / A. Bochnak // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1966. – № 3.
21. Piotrowska A. Z dziejów tajnego nauczania w czasie i wojny światowej / A. Piotrowska // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1966. – № 4.
22. Turonek J. Okupacyjna polityka szkolna w Okręgu Białostockim 1941–1944 / J. Turonek // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1976. – № 3.
23. Zawadzka A. Tajne nauczanie w czasie okupacji hitlerowskiej 1939–1944 w szkołach średnich ogólnokształcących w Siedlcach / A. Zawadzka // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1976. – № 3.
24. Januszek F. Niektóre problemy tajnego nauczania na Białostoczczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej / F. Januszek // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1976. – № 1.
25. Felchner A. Los dzieci w obozach wysiedleńczych i przesiedleńczych na terenie Łodzi i okolic / A. Felchner, C. Jeśman // Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego. Sesja naukowa. – Łódź, 1979.
26. Wasiak J. Zniemczanie dzieci polskich w Łodzi / J. Wasiak // Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego. Sesja naukowa. – Łódź, 1979.
27. [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu : www.muzeumzabawek.eu
28. Drynda D. O koncepcjach historii wychowania – jako dyscypliny naukowej w Polsce II połowy XX wieku / D. Drynda // Historia wychowania. Skrypt dla studentów pedagogiki / red. D. Drynda. – Warszawa, 2006.
29. Paczkowski A. O osobliwościach badań nad historią najnowszą / A. Paczkowski // Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne / red. J. Kolbuszewska, R. Stobiecki. – Łódź, 2010.
30. Zwischen Zwangsarbeit, Holocaust und Vertreibung: polnische, jüdische und deutsche Kindheiten im besetzten Polen / K. Ruchniewicz, J. Zinnecker, I. Behnken, J. Mikota. – Weinheim ; München, 2007.